

Inleiding: persoonlijke verhalen op of overzee

Tristan Mostert

In 2010 schreef de Amerikaanse historicus Tonio Andrade een artikel waarin hij poogde inzicht te geven in persoonlijke ervaringen in en rond het VOC-fort Zeelandia op Taiwan, toen het in 1661-1662 door de Chinese krijgsheer Koxinga werd belegerd. Het artikel gaf aandacht aan de dagelijkse ervaringen van een aantal hoge VOC-functionarissen, maar richtte zich vooral op gewone mensen: twee Afrikaanse jongens, een Chinese boer die besloot naar de Nederlanders over te lopen en een Nederlandse vrouw die door een kanonskogel werd getroffen terwijl ze de was deed onder de muren van het kasteel. Hij besloot zijn artikel met de oproep:

We global historians can be proud of the work we do to understand the structures and processes of world history. Yet we should also use our unique position as custodians of the world's past to be mediums, to bring alive, just for a few pages, some of the people who inhabited those structures and lived through those processes, using what Braudel called the most important tool of the historian: imagination. There are stories out there waiting to be told, traces in the archives that can provide individual perspectives on the great historiographical issues that are the core concern of our discipline. Perhaps as you read this, you're thinking of one. Please tell it. Let's bring the history of our interconnected world to life, one story at a time.¹

Dit nummer van *Leidschrift* doet dat in zekere zin. Het staat in het teken van persoonlijke verhalen, ervaringen en drijfveren uit een maritieme of koloniale context, met name van diegenen wiens stem in het archief meestal nauwelijks te horen is.

Soms is voor het vertellen van zo'n persoonlijk verhaal niet eens heel veel verbeeldingsvermogen nodig, omdat sommige bronnen er direct inzicht in geven. Juist in de Nederlandse geschiedschrijving is er een specifieke naam voor zulke bronnen: egodocumenten. Historicus Jacques Presser introduceerde deze term in de jaren '50 van de vorige eeuw als

---

¹ T. Andrade, 'A Chinese Farmer, Two African Boys, and a Warlord. Toward a Global Microhistory', *Journal of world history* 21 (2010) 573–591: 591.

overkoepelende aanduiding voor ‘die historische bronnen, waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een “ik” of een enkele keer (Caesar, Henry Adams) een “hij”, als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst aanwezig.’² De term is daarmee zeer breed: ze maakt geen onderscheid tussen de memoires van Romeinse keizers en een brief van een vrouw aan haar man overzee.

Presser smeedde de term nadat hij in 1949 de opdracht van het RIOD³ kreeg om een geschiedenis te schrijven van de Nederlandse joden tijdens de Duitse bezetting. In het schrijven van deze geschiedenis werd Presser zelf onmiddellijk geconfronteerd met zowel de waarde als de beperkingen van zulke persoonlijke bronnen. Zich voor een belangrijk deel baserend op interviews met zowel slachtoffers als daders, zag hij dat herinneringen en ervaringen soms zo pijnlijk of zover weggedrukt waren dat de geïnterviewde er niet over kon vertellen. Anderzijds bleken herinneringen niet altijd betrouwbaar en verdraaiden sommige geïnterviewden, al dan niet bewust, de gebeurtenissen en hun eigen rol daarin. Het boek dat het resultaat was van zijn onderzoek, *De Ondergang*, werd niet onverdeeld enthousiast ontvangen: in een tijd waarin historisch onderzoek juist objectief en kwantificeerbaar werd geacht te zijn, werd Presser’s boek door veel critici als te subjectief gezien. Presser zelf stierf voor hij een uitgebreide studie aan het egodocument in brede zin kon wijden. De brede, neutrale term voor persoonlijke bronnen vond echter weerklank en vele historici, in Nederland en daarbuiten, hebben deze sindsdien omarmd en het egodocument voorwerp van onderzoek gemaakt.⁴

Heden ten dage is er veel meer belangstelling voor persoonlijke, subjectieve ervaringen – soms als voorwerp van onderzoek op zich, zoals in studies die emoties en het gevoelsleven tot onderwerp hebben.⁵ Daarnaast is de afgelopen decennia het bewustzijn gegroeid dat zulke persoonlijke

---

² Hier geciteerd uit R. Dekker, ‘Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis. Een inleiding’, *Biografie bulletin* 3 (1993) 102.

³ Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, de vroegere naam van het huidige NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies.

⁴ R. Dekker, ‘Introduction’ in: idem. ed., *Egodocuments and history. Autobiographical writing in its social context since the Middle Ages* (Hilversum 2002) 7-20.

⁵ Bijvoorbeeld R. Boddice, *The History of Emotions* (Manchester 2018); Een mooi voorbeeld binnen de Nederlandse maritieme en koloniale geschiedenis is D. van Zyl-Hermann, “‘Gy kent genoeg mijn gevoelig hart.’ Emotional life at the occupied Cape of Good Hope, 1798-1800,” *Itinerario* 35:2 (2011) 63-80: 67.

bronnen ook blinde vlekken in officiële of ambtelijke archieven kunnen blootleggen of opvullen. Soms zijn egodocumenten afkomstig van diegenen wiens levens en ervaringen verder nagenoeg onzichtbaar zijn in archieven. Persoonlijke ervaringen geven daarnaast niet alleen een aanvullend perspectief op historische gebeurtenissen, maar kunnen ook nieuw licht werpen op de aard en toedracht van die gebeurtenissen zelf. In een oorlogssituatie bijvoorbeeld, verdoezelen of verdraaien ook officiële instanties vaak gebeurtenissen en hun eigen rol daarin. Persoonlijke verslagen kunnen daar, in een interessante omkering van de kritiek die Presser te verduren kreeg, een tegenwicht voor bieden. In dat kader suggereert de Leidse historicus Thijs Brocades Zaalberg bijvoorbeeld om voor een zo volledig mogelijk beeld van koloniale conflicten verschillende soorten bronnenmateriaal te combineren en in de analyse steeds verder af te dalen: van officiële stukken over politiek en diplomatie, naar militaire strategie en uiteindelijk de dagelijkse ervaring van de oorlog door diegenen die hem vochten. Voor die laatste stap zijn egodocumenten onontbeerlijk.⁶

Hoe gevarieerd het materiaal op dit gebied is, zal spreken uit de verschillende bijdragen aan dit nummer. Het is echter leuk en zinnig hier kennis te maken met een aantal belangrijke verzamelingen en archieven met zulk materiaal. Sinds 1908 geeft de Linschoten-Vereeniging Nederlandse reisverslagen en -verhalen uit. Niet elk reisverslag is per se een egodocument; het logboek dat op expedities altijd werd bijgehouden was vaak in de eerste instantie een officieel verslag om verantwoording af te leggen aan opdrachtgevers of geldschietters. Hoe fascinerend we de verslagen van, zeg, de expedities van Abel Tasman of de eerste Nederlandse vloten naar Azië ook mogen vinden, ze voldoen maar ten dele aan Presser's definitie van een bron 'waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een "ik" [...] voortdurend in de tekst aanwezig.'⁷

Het journaal van de Schots-Nederlandse WIC-koopman Willem Cunningham, dat de leidraad vormt van de bijdrage van Henk den Heijer aan dit nummer, is zo'n officieel verslag – ongepubliceerd en te vinden in de archieven van de Oude WIC. Uit dat journaal maken we in de eerste plaats de details op over de tragische lotgevallen van de WIC-vloot waarop

---

⁶ Zie b.v. A. Schrikker e.a. eds., *Nederlands kolonialisme, van archief tot geschiedschrijving. Een gids voor onderzoekers* (Leiden, te verschijnen 2023), in het bijzonder de bijdragen van P. van Schooten en T. Brocades-Zaalberg.

⁷ Hier geciteerd uit R. Dekker, 'Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis. Een inleiding', *Biografie bulletin* 3 (1993) 102.

Cunningham in 1625 diende, en die eindigden met twee bloedig afgeslagen aanvallen op het Portugese fort El Mina. Cunningham's verslag beschrijft de gebeurtenissen indringend, maar zijn eigen ervaringen en indrukken lijken in het journaal, uiteindelijk bedoeld voor de Zeeuwse WIC-bewindhebbers ter verslaglegging van de expeditie, een ondergeschikte rol te spelen. Wel plaatst Den Heijer dit verslag uitgebreid in context van het eerdere en verdere leven van Cunningham, ook rijk aan overzeese avonturen. Het roept bij Den Heijer vooral de vraag op wat een Schotse Nederlander, die een veel veiliger en vermoedelijk ook lucratiever carrière had kunnen hebben in de Schotse gemeenschap in Veere, ertoe dreef telkens weer een nieuw hachelijk overzees avontuur aan te gaan. Persoonlijke nieuwsgierigheid en avonturierszin lijken voor hem, zoals ook voor enkele andere bekende reizigers uit deze periode, een belangrijke drijfveer te zijn geweest.

Sommige bewaard gebleven reisverslagen waren echter privé en hierin vinden we vaak wel degelijk een sterke persoonlijke dimensie.⁸ De waarde van zulke documenten, maar ook de wijze waarop men ze 'tussen de regels door' kan (en moet) lezen, komen sterk naar voren in het artikel van Anita van Dissel. Haar bijdrage aan dit nummer onderzoekt een niet eerder gepubliceerd egodocument: het persoonlijke dagboek van Jan Meinders, marinier aan boord van het fregat *Rotterdam* in 1840-1841. Hoewel op het eerste gezicht een 'onbeduidend notitieboekje, opgeborgen in het depot van het Scheepvaartmuseum', bevat het een schat aan informatie over het dagelijks leven van een marinier in Nederlands-Indië: de ziektes die huishielden onder het militaire personeel en de maatregelen die daartegen werden genomen, de cultuurschok en heimwee die veel Nederlanders in Azië ervoeren. Niet alleen contextualiseert Van Dissel die belevenissen en ervaringen op basis van algemene literatuur en de ervaringen van tijdgenoten; ook laat ze, door expliciet in te gaan op de vraag waar Meinders *niet* over schrijft, zien welke zaken in de 19de eeuw vanzelf spraken. Zo lijkt Meinders – net als vrijwel al zijn tijdgenoten – geen bedenkingen te hebben tegen het gewelddadige optreden van de Nederlanders in de archipel, of de koloniale overheersing in het algemeen.

---

⁸ Ook de Linschoten-Vereeniging publiceert veel van zulke persoonlijke verslagen, bijvoorbeeld: A. Weber en S. van Zanen eds., *Kunstenaar op Java. De reisdagboeken en natuurtekeningen van Pieter van Oort (1825-1833)*, Werken Linschoten-Vereeniging 119 (Zutphen 2021); W.F.J. Mörzer Bruyns ed., *Het goud in mijn beurs in plaats van op de rok. De 'Herinneringen' van koopvaardijkapitein Cornelis Abrahamsz jr. (1802-1879)*, Werken Linschoten-Vereeniging 121 (Zutphen 2022).

Een bijzondere collectie egodocumenten wordt gevormd door de persoonlijke brieven in de zogenaamde *Prize Papers* – correspondentie die door Engelse schepen werd buitgemaakt in de verschillende zeeoorlogen tussen 1652 en 1815, en daarna bewaard bleef in het Engelse admiraliteitsarchief. Door de vele maritieme conflicten tussen de Nederlanden en Engeland komt maar liefst een kwart van de daar bewaard gebleven correspondentie van Nederlandse schepen. Per saldo is hierdoor een greep uit Nederlandse overzeese correspondentie bewaard gebleven van maar liefst 38.000 brieven. De collectie was onderwerp van verschillende ontsluitingsprojecten en is sinds 2019 geheel digitaal beschikbaar en doorzoekbaar.⁹ Met reden zijn deze collecties een veelgebruikte bron, niet alleen voor onderzoek naar het leven op en overzee, maar ook naar bijvoorbeeld variaties en ontwikkelingen in de Nederlandse taal.

Jessica den Oudsten, die zelf betrokken was bij het digitaliseren van de brieven, gaat in haar bijdrage aan dit nummer niet alleen in op hun inhoud, maar ook op de praktijk en conventies die bij het schrijven van een brief kwamen kijken. Ze laat voorbeelden zien van brieven die niet (of niet helemaal) door de afzender waren geschreven: als men het schrijven niet voldoende machtig was, kon men gebruik maken van de diensten van een professionele briefschrijver. Deze putte vaak uit een repertoire van standaardformuleringen. Echter, ook als zeelieden en migranten hun eigen brieven schreven, zien we daarin terugkerende elementen in opbouw en formulering: stijlconventies van de 18de-eeuwse brief. Naast inzichten in de praktijk van het briefschrijven geven de door haar onderzochte brieven ook inzicht in de drijfveren van de briefschrijvers – zoals de eindeloze pogingen met eigen handeltjes wat geld te verdienen. Al met al krijgen we door de brieven een prachtig inkijkje in de leefwereld van mensen over wie, zoals Den Oudsten benadrukt, uit andere bronnen ‘vrijwel niets bekend is’.

De andere twee bijdragen aan dit nummer gooien het over een heel andere boeg dan het egodocument en proberen niet-gehoorde stemmen hoorbaar te maken op basis van andere soorten bronnen. Coen van 't Veer brengt in zijn bijdrage de mentaliteit en belevingswereld van de koloniale samenleving in beeld door twee laat 19de-eeuwse Nederlands-Indische romans te onderwerpen aan representatieanalyse. Juist door twee wat minder canonieke en bekende werken te analyseren, brengt zijn bijdrage aspecten van

---

⁹ Tussen 2008 en 2013 verschenen bij de Walburg Pers bijvoorbeeld de ‘Sailing letters journals’, die een selectie aan brieven uitlichtten en uitgebreid van context voorzagen. De volledige collectie is te vinden op <https://prizepapers.huylens.knaw.nl/>.

de koloniale samenleving in beeld die buiten het dominante discours van de periode vielen. Zoals hij betoogt, worden ‘in *middlebrow*-literatuur vaker de grenzen van een dominant discours [...] afgetast door andere stemmen of tegengeluiden te laten klinken.’ In de eerste van de geanalyseerde romans is de held en hoofdpersoon Narud ‘de Maleijer’, die de taak krijgt een Nederlandse jongen op zijn reis naar Nederland te begeleiden en onderweg een toonbeeld van moed en rechtschapenheid. In de andere is een doorslaggevende heldenrol weggelegd voor een Javaanse *Njai*, een concubine. Niet alleen, zo betoogt Van ’t Veer, laten romans de ‘ideologie, preoccupaties en obsessies’ zien van een periode en samenleving; ook gingen juist de schrijvers van deze wat minder hoog aangeslagen romans tegen de koloniale ideologie en tijdgeest in door juist inheemse protagonisten neer te zetten als heldhaftig en als een moreel voorbeeld voor de Nederlandse kolonialen.

De bijdrage van Anne de Klerk en Jelle Lammerts van Bueren tenslotte, brengt de persoonlijke motieven van reizigers met de Holland-Amerika Lijn in de eerste helft van de 20ste eeuw in beeld, juist door een statistische analyse te doen van een grote dataset aan reizigersgegevens. Door de gegevens uit het jaar 1901 te beschouwen in de politieke en economische ontwikkelingen in Europa in deze periode, laten zij bijvoorbeeld zien dat de doorlopende politieke onrust in Oostenrijk-Hongarije een zeer belangrijke drijvende kracht was achter migratie naar Amerika: meer dan 6000 van de in totaal 20.000 passagiers van dat jaar waren afkomstig uit Oostenrijk. Bij nadere beschouwing blijken de ruim 2500 passagiers uit Frankrijk ook op drift geraakt door de politieke onrust in het Habsburgse Rijk: het overgrote merendeel van hen bestond uit Joden die diezelfde onrust waren ontvlucht en in Frankrijk waren opgevangen. De grote toestroom bracht Frankrijk ertoe een deel van deze vluchtelingen door te sturen naar Noord-Amerika. De bijdrage zoomt tevens nader in op persoonlijke motieven en ervaringen van reizigers en migranten, door twee individuele reizigers in meer detail te bekijken. Zulk bronnenmateriaal is dun gezaaid: de ervaringen die kunnen worden besproken zijn die van de beroemde Nederlandse vliegtuigbouwer Anthony Fokker en die van de Duitse schrijver Thomas Mann, die in de jaren ’20 en ’30 de overtocht maakten en die wellicht niet volledig representatief zijn voor de gemiddelde reiziger. Fokker bijvoorbeeld, reisde eersteklas, en Mann merkte op dat zijn tafelgezelschap aan boord wel van een bijzonder laag intellectueel niveau was. Evengoed vertegenwoordigen deze twee beroemde reizigers belangrijke motieven van de reizigers en migranten in het algemeen: Fokker zocht nieuwe economische kansen in Amerika,

omdat er in het Nederland van het interbellum niet voldoende interesse was in luchtvaarttechniek; Mann ontvluchtte het repressieve politieke klimaat in het Duitsland van de jaren '30. Zo geven deze twee beroemde reizigers alsnog bredere inzichten in de drijfveren van de massa's mensen die in de eerste helft van de 20ste eeuw de oversteek maakten.

Al met al laten de bijdragen aan dit nummer een scala aan manieren zien waarop men onderzoek kan doen naar de motieven en ervaringen van diegenen die hun geluk op of overzee zochten, en de (vaak koloniale) leefwereld waarin ze zich bewogen. Egodocumenten bieden hier soms een unieke inkijk in, hoewel ook deze, zoals elke bron, een kritische benadering vergen, en slechts één van vele wegen tot zulke inzichten bieden. De bijdrages aan dit nummer analyseren daarnaast ook officiële documenten, passagiersgegevens, en romans. Elk van de bijdragen brengt de mensen in beeld die zich bewogen door de historische structuren en processen waar we vaak in vogelvluchtperspectief over schrijven. Zo stelt dit nummer ons in staat om op verschillende manieren kennis te maken met hun individuele drijfveren, perspectieven en ervaringen.